

સામજિક વિજ્ઞાન અને અનુવાદ

રામાભાઈ બાવાભાઈ ચૌધરી અને ડૉ.કે.જી.પટેલ

ગુજરાત યુનિવર્સિટી અમદાવાદ, Ph.D. ઇતિહાસ વિભાગ

■ પ્રસ્તાવના :-

માનવાના વિકાશની સાથે ભાષાઓ નો પણ વિકાસ થતો ગયો. જગતમાં જેટલા દેશ છે તેનાથી અનેક ગણી વધુ ભાષાઓ છે. કારણ કે દેશ ઘણા મોટા હોય છે એક જ દેશમાં કેટલીય ભાષાઓ હોઈ શકે છે. ભાષાશાસ્ત્રીઓ ભાષાઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરીને આ નિષ્કર્ષ પર આવ્યા છે. અને નજીક નજીક રહેવા હોવા છતાં પણ ભાષાઓની પારિવારિક એકતા અનિવાર્ય નથી. બધી ભાષાઓ નો વિકાસ એકજ દિશમાં થતો નથી. કેટલીક ભાષાઓ માં વ્યાકરણ, સાહિત્ય વગેરેનો વિકાસ થાય છે. તો કેટલીક બોલચાલ પુરતીજ મર્યાદિત રહે છે. જેને બોલી કહે છે. ભાષાઓ ના રૂપ માં વિકાસ થવા છતાં પણ વિકાસશીલ દેશોની ભાષા વિકાસ અને ટેકનોલોજીના નવા ક્ષેત્રોની અભિવ્યક્તિમાં પાછળ રહે છે. આમ તો પ્રેત્યેક ભાષા પોતાના ખાસ ક્ષેત્રમાં વિશેષ અભિવ્યક્તિ કરી શકે છે. જે બીજી ભાષાઓં નથી કરી શક્તિ.

બધી ભાષાઓ નો પ્રચાર અને સમૃદ્ધિ હંમેશા એક સરખા રહેતા નથી. એક જમાનામાં યુરોપમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ ગ્રીક ભાષામાં જ અપાતું હતું. પછી લેટીન યુરોપની મહત્વપૂર્ણ ભાષા બની. અત્યારે યુરોપના દરેક દેશોની પોતાની આગવી ભાષા છે. ઈંગ્લેન્ડમાં અંગ્રેજી, ફ્રાંસમાં ફ્રેંચ, જર્મનીમાં જર્મન, રશિયામાં રશિયન વગેરે અનેક ભાષાઓં જગતમાં મહત્વ ધરાવે છે.

ભાષાના ઉદ્ભવ અને વિકાસની ચર્ચા અનુવાદના સૈધ્ધાંતિક અને વ્યવહારિક અધ્યયનની પુષ્ક ભૂમિમાં મહત્વ ધરાવે છે. ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને સંસ્કૃતિ દેશોના પરસ્પર સબંધોમાં મહત્વ આપે છે. દેશની ભાષાઓ નો પરસ્પરનો સબંધ પણ આથી નભે છે. ભાષાઓ ના સબંધ ઘટકમાં અનુવાદ અન્યતમ અને સર્વોતમ છે.

૨૧મી સદીમાં વિશ્વ એક વૈશ્વિક ગામ બની ચુક્યું છે. જેમાં સીમાઓ ની સાથે સંસ્કૃતિ, સાહિત્ય અને જ્ઞાનની સીમાઓ અધિક બની ગઈ છે. આમ સંચારની ભૂમિકા અગત્યની છે. દુનિયાના વિવિધ દેશો સંસ્કૃતિ ભાષાના પ્રચાર માટે અનુવાદનું અધિક મહત્વ રહેલું છે. અનુવાદએ બે વિભિન્ન પરિવેશનું આદાન પ્રદાન છે. જેમાં કલાત્મક સર્જનાત્મક અને વૈજ્ઞાનિકતા જોવા મળે છે.

કોઈ પણ દ્વારા લિખિત અથવા મૌખિક સામગ્રી સમજયા વિના અનુવાદ સંભવ નથી. કોઈ એક ભાષા કે વસ્તુને અલગ અલગ ઓળખાય છે. આવામાં અનુવાદ જરૂરી છે.

■ અનુવાદ :-

અનુવાદ સંસ્કૃત શબ્દ છે. આમાં 'અનુ' ઉપસર્ગ છે. વદ; કહેવું વાદ; કથન અનુ; વાદમાં અથવા પુન:- આથી અનુવાદનો શબ્દાર્થ છે. પુન:કથન સ્પષ્ટ છે કે એક ભાષામાં કહેલી વાત બીજી ભાષામાં ફરીથી કહેવી. એ અનુવાદ છે.

અનુવાદ ના મૂળ ભાવોને જાળવીને તેને બીજી ભાષામાં રજૂ કરવું.

આપણા વિચારો પહોંચાડવામાં અનુવાદ સહાય કરે છે. ભાષામાં વિચારો પહોંચાડવા કે અભિવ્યક્ત કરવા તેને કુશળતા માનવામાં આવે છે. વ્યક્તિએ આ કુશળતા સાધવી પડે છે.

▪ અનુવાદની પ્રક્રિયા :-

એક ભાષાના વાક્યોનું બીજી ભાષામાં ભાષાંતર કરતી વખતે વૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયા સંપન્ન થાય છે. જે આપણે પામી શકતા નથી. અનુવાદની પ્રક્રિયામાં પ્રત્યેક ચરણે અનુવાદક જે સમતા ધરાવે છે. તે ક્ષમતા અનુસાર તેને સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે.

અનુવાદ પ્રક્રિયામાં ૧.મૂળ ભાષાની વસ્તુને અનુવાદક વાચે છે. ૨.અનુવાદક તેનો ભાગ ગ્રહણ કરે છે. ૩. અનુવાદક મૂળ ભાષાના ભાવનો મનમાં બીજી ભાષામાં અનુવાદ કરે છે. ૪. અનુવાદક મનમાં કરેલા અનુવાદને મૌખિક કે લેખિત સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કરે છે.

અનુવાદનો સંબંધ સ્ત્રોત ભાષાના સંદેશાનો પહેલા અર્થ અને પછી શૈલીના સ્તર પર લક્ષ્ય ભાષાની નિકટતમ સ્વભાવિક તથા સમાનાર્થ ઉપાદાન પ્રસ્તુત કરવાની થાય છે.

▪ અનુવાદ ક્ષેત્ર -

અનુવાદનું સૌથી મોટું ક્ષેત્ર વાતચીત છે. જે તે ક્ષેત્રમાં વ્યક્તિ પ્રગતી કરે છે તેમાં મહત્વની બાબત અનુવાદ રહેલી છે. પત્રવ્યવહાર, ધર્મક્ષેત્ર, ન્યાયમંદિર, સામાજિક, આંતરરાષ્ટ્રીય તેમજ શિક્ષણક્ષેત્રમાં અનુવાદ વગર પ્રગતી સાધી શકે નહિ. આધુનિકયુગ માં વિજ્ઞાન સમાજશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, સામાજિક વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, ગણિત વગેરે વિષયો શીખવા અને શીખવાડવામાં આવે છે. આ વિષયોના

ગ્રંથો અનેક ભાષાઓમાં છે. તેના અનુવાદ કર્યા વિના જ્ઞાન વિસ્તારી શકાય નહિ.

સંસ્કૃતિના વિકાસ અને સાંસ્કૃતિક સંબંધો માટે અનુવાદ અતિ આવશ્યક છે. કોઈ પણ દેશની સંસ્કૃતિ અને કલાનો પરિચય અન્ય દેશની પ્રજાને તેમની ભાષામાં કરાવવો પડે છે. સાંસ્કૃતિક સંઘ પોતાની સાથે અનુવાદકોને લઈ જાય છે. તેઓ અનુવાદકો મારફતે ગ્રંથોનો અનુવાદ કરાવીને તેનું પ્રકાશન કરે છે. આવી રીતે દરેક ક્ષેત્રમાં દેશના વ્યવહારો તેમજ માહિતી આપણે થાય છે. આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો અનુવાદ પર આધારિત હોય છે. ટૂંકમાં અનુવાદ આધુનિક કાળમાં અનિવાર્ય પદ્ધતિ સાબિત થઈ ચુકી છે. આનું પ્રયોગક્ષેત્ર વધતું રહ્યું છે.

▪ અનુવાદના પ્રકારો -

૧. માધ્યમના આધારે પ્રકારો.

૧. પ્રતિક પ્રકાર .

૨. ભાષા પ્રકાર.

૩. લેખન પ્રકાર.

૨. પ્રક્રિયા તથા પાઠ.

▪ અર્થ સંદર્ભે અનુવાદના પ્રકારો.

૧. શાબ્દિક અનુવાદ.

૨. શબ્દ પ્રતિ શબ્દ અનુવાદ.

૩. ભાવાનુવાદ.

૪. છાયાનુવાદ.

• સામાજિક વિજ્ઞાન અને અનુવાદ :-

▪ સામાજિક વિજ્ઞાનમાં અનુવાદ સર્જન શીલતા, ભાષા વિજ્ઞાન, શબ્દ વિનયોગ, વાક્ય રચનાઓ પર આધારિત રહે છે. એક ભાષા ને બીજી ભાષામાં પરિવર્તન કરી જાણકારી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. કળા, શિલ્પ અને વિજ્ઞાન આ બધી બાબતોમાં અનુવાદ સર્વપ્રથમ છે.

- સામાજિક વિજ્ઞાન માં અનુવાદ સર્જનાત્મક કાર્ય છે. તેમાં નિશ્ચિત પ્રક્રિયા પાલન થાય છે. અનુવાદના કારણે સા.વિજ્ઞાન સંબંધી સામગ્રી બહોળી પ્રમાણ માં પ્રાપ્ત થાય છે. દુનિયાના અનેક દેશોમાં વિધવાનો વિજ્ઞાનીકો, વિચારકો, ઇતિહાસવિદોના જ્ઞાન અનુવાદના કરને વિશ્વવિખ્યાત બને છે.
- અનુવાદ ભાષાઓના જ્ઞાન સાથે રચનાત્મક કૌશલ્ય આવશ્યકતા રહેલી છે. આથી ભાષાની રચના અન્ય ભાષામાં ભાવો સાથે પ્રગટ થાય છે.
- સામાજિક સંબંધો તેમજ સંસ્કૃતિના વિકાસ કોઈ ભાષા દ્વારા વ્યવહારિક રીતે રજૂ થયેલ જોવા મળે છે. આમાં અનુવાદની સાર્થકતા જોવા મળે છે.
- વૈશ્વિકરણ અને ઉદારીકરણના કારણે દુનિયામાં અનેક પરિવર્તન થયા પરંતુ ભૌગોલીક સીમા પર કરવા વિદેશી સામગ્રી જરૂરી છે. તે અનુવાદ દ્વારા સાર્થક બને છે.
- સામાજિક વિજ્ઞાનમાં જોવા મળતા અન્ય વિદેશી પ્રતીકો પ્રાદેશિક ભાષામાં રજૂ કરવામાં આવે છે.
- પ્રકૃતિની માહિતીની સમજ અનુવાદ દ્વારા આપી શકાય છે.
- સંસ્કૃતિની સમાનતા, વિશિષ્ટતા વિષે માહિતી ભાર લાવી શકાય છે.
- પ્રાચીન સાધના સામગ્રીનો ખ્યાલ પણ અનુવાદ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે.
- માનવ જીવનની શરૂઆતમાં માનવી સંસ્કૃતિનો વિકાસ અને રહેણીકરણી વિષે ખ્યાલ પ્રાપ્ત અનુવાદ દ્વારા થાય છે.
- માનવીની નગર સભ્યતા તેમજ પ્રાપ્ત થયેલા અવશેષોની ઓળખ માટે અનુવાદની ભુમિકા અહમ રહેલી છે.
- સામાજિક વિજ્ઞાનમાં પ્રાપ્ત થયેલ સાહિત્ય જેવું કે ધાર્મિક સાહિત્ય, સિક્કાઓ. શિલાલેખો, સ્મારકો, ભવનો, ચિત્રકલા, મુર્તિઓમાં અનુવાદની અહમ ભુમિકા છે. જેથી આપણને સાહિત્ય વિશે ખ્યાલ પ્રાપ્ત થાય છે.
- વિદેશથી આવેલ પ્રવાસી જેવાકે, સેલ્યુકશ નિકેટરનો રાજદુત મેગેસ્થનિસ ભારતમાં આવ્યો અને ઇનડીકા નામનો મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથ રચ્યો હતો. આ ઉપરાંત ફાહિયાન, યુઆન-સ્વાંગ, ઇતસિંગ દ્વારા આપણને સામાજિક જિવનને લગતી આપણી ભાષામાં અનુવાદ થયેલ સાહિત્ય પ્રાપ્ત થાય છે.
- નાગરીક સભ્યતા એવી હકુપા સભ્યતા મેસોપોટેમિયા, ઈજીપ્ત સભ્યતા દ્વારા આપણને પ્રાચીન સ્થળોની માહિતી પ્રાપ્ત થઈ તેમાં સર જહોન માર્શલ,કર્નલ મેકે, દયારામ શહાની, આર.ડી.બેનરજી જેવા મહાન ઇતિહાસવિદો એ પણ અનુવાદ પ્રક્રિયા દ્વારા આપણા સુધી નગર સભ્યતાનો ખ્યાલ આપ્યો છે.
- સામાજિક વિજ્ઞાનના વિકાસમાં ભાષા અને સાહિત્યનો ફાળો મહત્વનો છે. સંસ્કૃતિ ભાષામાં જયદેવનું ગિતગોવિંદ ગ્રંથ કલ્હણનો રાજતરંગીણી, વુકમાકદેવ ચરિત હિતોપદેશ ગ્રંથ દ્વારા સંસ્કૃતિની સમજણ પ્રાપ્ત થાય છે.

- ભાષાઓમા વિવિધ સાહિત્ય સર્જન થવું જેમા ટમી સદીમા અપભ્રંશ નામે ઓળખાવી પ્રાદીશીક ભાષાઓનો વિકાસ થયો હિંદી, કન્નડ, તમિલ, તેલુગુ, અવધ, મૈથીલી ખડીબોલી તેમજ ગુજરાતી ભાષામા ગ્રંથો લખાયા. આવા પ્રાપ્ત થયેલ ગ્રંથોમા પુશ્વીરાજરાસો, કવીરાજમાર્ગ, આદિપુરાણ, શાંતિપુરાણ, રામાયણ, મહાભારત દ્વારા માનવજિવન. સંસ્કૃતી અને વિવિધ સાનમા વધારો થાય છે. તેમા પણ અનુવાદની મહત્વની ભુમિકા રહેલી છે.
- સામાજિક વિજ્ઞાનમા પ્રાપ્ત થયેલ સાહિત્યમા જોઈએ તો ફારસિમા મળેલ સાહિત્ય અનુવાદ દ્વારા અન્ય ભાષાઓમા પ્રાપ્ત થયેલ છે. જેમા તારીખે-ફિરોજશાહી આ ઉપરાંત અન્ય ગ્રંથો જેવા તુર્કી ભાષામા તુજ-કે-બાબરી, ફારસીમા બાબરનામા, હુમાયુનામા, તુજ-કે-ઝહાગીરી, આઈને-અકબરિ આવી અનેક ઐતિહાસિક કૃતી તરીકે પ્રાપ્ત થયેલ ગ્રંથો મુલ્યવાન છે.
- ચાઉ-જુ-કુઆ(ચીન) માર્કોપોલો, નિકોલો ડી. કોન્ટે, ડોમિંગો પાયસ, ફર્નાન્ડો નુનિઝ, વિલિયમ હોર્કિસે, થોમસ રો વગેરે વ્યક્તિ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ સાહિત્ય અનુવાદ પ્રક્રિયા દ્વારા રાજકીય ઇતિહાસ વિશે માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.
- સામાજિક વિજ્ઞાનમા અનુવાદ પ્રક્રિયા દ્વારા સમાજ જિવન, રહેણી-કરણી, સંસ્કૃતી, સમાજ વ્યવસ્થા, રૂઢીઓ, વીચારો, નિતિ-નિયમો, વસ્ત્રાઅલંકારો, ખાનપાન, આર્થિક સ્થિતિ, મનોરંજન સાધન સામગ્રી, પશુપાલન, ખેતીવિશે, માહિતી પ્રાપ્ત થઈ શકી છે.
- સ્થાપત્ય અને કલાની આગવી ઓળખ અને સંપૂર્ણ માહિતી અનુવાદ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. જેમા સ્થાપત્યના વિવિધ વિભાગોની ઓળખ, પ્રવેશદ્વાર પર લખાવેલ લખાણો સ્થાપક વિશે પરિચય અને સમય માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.
- વસ્તુકલાનો પરિચય પણ આપણે અનુવાદ પ્રક્રિયા દ્વારા થાય છે. જેમા બંગાળીશૈલી, માળવાશૈલી, જોનપુરશૈલી, બિજાપુરશૈલી આપણા જીવન પર અનેક પ્રભાવ જોવા મળે છે. આમ સામાજિક વિજ્ઞાનમા અનુવાદની મહત્વની ભુમિકા રહેલી છે. અલગ-અલગ ભાષાઓની રચના વ્યવહારિકતા સમજવી જરૂરી હોય છે. જેથી સામાજિક વિજ્ઞાનમા જુદા-જુદા વાક્યોના અર્થોની માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. સંજ્ઞાઓ વિશે માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. અનુવાદમા ભાષાઓનું વ્યાકરણ અને રચનાઓના ખ્યાલો પ્રાપ્ત થાય છે.
- આ ઉપરાંત સામાજિક વિજ્ઞાનમા અનુવાદની મહત્વની ભુમિકા છે. જેવી કે સામાજિક વિજ્ઞાનમા મુળ વસ્તુની સમજણ આપવી વાંચેલ અથવા કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા લખાયેલ સામગ્રી પ્રગટ કરવી. તેમજ ભાષાઓની વિવિધ શૈલીમા રજૂઆત કરવી.
- સામાજિક વિજ્ઞાનની સર્જનાત્મક ક્ષમતાઓના વિકાસ માટે અનુવાદ જરૂરી છે. વિશ્વની અંદર બનવી ઘટનાઓની માહિતી તેમજ બનાવોની વિગતો અનુવાદો દ્વારા વ્યક્તિ સુધી પહોંચે છે. વિવિધ ટેકનોલોજીના ઉપયોગ થી સામાજિક વિજ્ઞાનના જ્ઞાનમા વધારો

કરવામા ભુમિકા રહેલી છે. સંસ્કૃતિ અને સાંસ્કૃતિક પ્રતીકોની ઓળખો પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. વ્યક્તિની જરૂરિયાતો,સંસ્કૃતિ, ધાર્મિક પાસાઓ તેમજ આર્થિક વ્યવહારને અનુવાદથી જાણી શકાય છે.

- સામાજિક વિજ્ઞાનમા અનુવાદનુ મહત્વ:-
 - તુલનાત્મક સાહિત્યના અભ્યાસ માટે અનુવાદનુ મહત્વ રહે છે.
 - વ્યવસાય ક્ષેત્રમા અનુવાદનુ મહત્વ રહેલ છે.
 - જનસંચાર માધ્યમમા અનુવાદનુ મહત્વ રહેલ છે.
 - પ્રવાસન માટે અનુવાદ જરૂરી છે.
 - રાષ્ટ્રીય એકતા સ્થાપવામા અનુવાદ જરૂરિ છે.
 - સમાજની વ્યવસ્થા જાણવા માટે જરૂરી છે.
 - ભારતીય સાહિત્ય જાણવા માટે જરૂરી છે.
 - સંસ્કૃતિના વિકાસ અને પરચિય માટે .
 - પુનઃજાગરણ ચેતના માટે અનુવાદ જરૂરી
 - વિદેશી વ્યક્તિ વૃતાત જણવા માટે અનુવાદ મહત્વ
 - પશ્ચિમકરણ સંસ્કૃતિનું ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સમજણ માટે અનુવાદ જરૂરી.
 - વિવિધ ભાષાઓની જાણકારી માટે અનુવાદ જરૂરી છે.
 - આંતરરાષ્ટ્રીય સાહિત્યનુ અધ્યયન અધ્યાપન માટે અનુવાદ જરૂરી છે.

- દેશનો ઔદ્યોગિક વિકાસ કરવા માટે અનુવાદ જરૂરી છે.

- આંતરરાષ્ટ્રીય સંમેલનમા અનુવાદ જરૂરી છે. જેમા સંઘી કરાર જેવી બાબતો.

- સામાજિક વિજ્ઞાનમા અનુવાદની મર્યાદાઓ :-

અનુવાદને પોતાની મર્યાદા હોય છે. એવી પણ ઘણા લખાણ હોય છે. જેનો અનુવાદ કરી શકાતો નથી.અનુવાદની શક્યતા અશક્યતા પ્રસંગ અનુસાર જ નિશ્ચીત કરી શકાય છે. સામાન્ય રીતે કહી શકાય છે. કે કોઈ મૌખિક ઉક્તિનો લેખિત અનુવાદ કરવો શક્ય નથી. એ રીતે લેખિત ઉક્તિનો મૌખિક અનુવાદ કરવો શક્ય નથી.

ગુજરાતી માંથી અન્ય ભારતીય ભાષાઓમા અને અન ભારતીય ભાષાઓ માંથી ગુજરાતીમા અનુવાદ કરતી વખતે કેટલાય શબ્દ સંસ્કૃતિ દ્રષ્ટીએ અનુવાદને યોગ્ય લાગતા નથી.

- ઉપસંહાર :-

સામાજિક વિજ્ઞાન અને અનુવાદ એક સિક્કાની બન્ને બાજુ સમાજ છે. સામાજિક વિજ્ઞાનમા જ્ઞાનની જાણકારી માટે અનુવાદા અત્તિ આવશ્યક છે. માણસના વ્યવહારીક અને સાંસ્કારીક બને પ્રકારના પ્રયોજનો માટે અનુવાદ આવશ્યકતા રહે છે.

સંસ્કૃતિના સંપર્કનુ મહત્વનુ સાધન હોઈ એ આપણા દેશની વિચારણા અને સર્જનપ્રવૃત્તિને ઉતેજ છે. તેની દ્રષ્ટી મર્યાદાઓને વિશાળ બનાવે છે. વિવિધ ક્ષેત્રોમા પ્રજાઓ એ મેળવેલ સિધ્ધિના દર્શન કરાવે છે. અનુવાદક માટે કાકાસાહેબ કાલેલકરે અનુવાદકને

સંસ્કૃતીનો એલચી કહેલો છે. તે આ દ્રષ્ટિએ સર્વથા યોગ્ય છે.

સામાજિક વિજ્ઞાનના જ્ઞાનમા અનુવાદ દ્વારા વધુ જાણકારી પ્રાપ્ત થાય છે. સાથે સાથે આપણે ત્યા મહાદેવભાઈ નરસિંહભાઈ, સ્વામી આનંદ, ચંદ્રશંકર શુક્લ, વિશ્વનાથ ભટ્ટ, અંબાલાલ પુરાણી, સુંદરમ, મણીલાલ દેસાઈ વગેરે જેવા કેટલાય અનુવાદકોના ગ્રંથો સુલભ છે. માટે સામાજિક વિજ્ઞાનમા અનુવાદની ભુમિકા અહેમ રહેલી છે.

સંદર્ભ સૂચી

૧. અચ્યર.એન.ઈ.વિશ્વનાથ (લે.)
મદ્રાસી નવનીત(અનુ.).૧૯૯૧.અનુવાદ
કલા.અમદાવાદ :આદર્શ પ્રકાશન.

૨.સોની રમણ.સાહિત્ય અકાદમી.
૨૦૦૯.અનુવાદ સિધ્ધાંત અને સમીક્ષા.

૩. સામાજિક વિજ્ઞાન.ધોરણ
૧/૧૦.ગુજરાત પાઠ્ય પુસ્તક મંડળ.